

Kazania na Wielki Tydzień w epoce nowożytnej w Polsce

Kazanie jako wyraz przepowiadania Słowa Bożego miało w okresie nowożytnym swoją ugruntowaną pozycję. Był to najbardziej powszechny, przejęty z zachodnich wzorców oddziaływania chrześcijaństwa, sposób i środek działalności Kościoła katolickiego w Polsce na przestrzeni wieków¹. Spuścizną poprzednich epok były liczne kazania starożytnych i średniowiecznych teologów rozpowszechniane w formie rękopisów. Kaznodziejstwo polskie czerpało początkowo z obcych zbiorów kazań, z czasem wypracowując rodzimą listę autorów². Na jej czele były największe średniowieczne osobistości kościelne – biskupi. Początkowo tylko oni byli uprawnieni do głoszenia kazań, a z czasem do udziału w kaznodziejstwie dołączyli również księża (szczególnie profesorowie Akademii Krakowskiej) i zakonnicy (zwłaszcza z zakonów żebraczych)³. W epokę nowożytną wkroczyły dwa, uformowane już

---

¹ J. Związek, Kazanie jako źródło historyczne, *Folia Historica Cracoviensia* 4/5 (1997-1998), s. 314.

² Na podstawie analizy zasobów ówczesnych bibliotek kościelnych uwidacznia się liczny zbiór polskich i obcych pisarzy homiletycznych, których dzieła znajdowały się w poszczególnych księgozbiorach, piszą o tym m.in. A. Biernacka, M. Dubiński, Zarys historii bibliotek parafialnych w Polsce, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* (dalej: ABMK) 73 (2000), ss. 9-21; D. Głównka, Księgozbiory duchowieństwa plockiego w XVIII wieku, *Kwartalnik Historyczny* 52 (1995), nr 2, ss. 15-26; K.M. Kowalski, *Księgozbiory parafialne archidiakonu pomorskiego w XVI-XVIII wieku. Studium z dziejów kultury intelektualnej Prus Królewskich*, Gdańsk, 1993; J. Kracik, Biblioteki parafialne a prywatne księgozbiory duchowieństwa. Dekanat Nowa Góra w XVII-XVIII wieku, *ABMK* 32 (1976), ss. 249-271; T. Moskał, *Biblioteki parafialne w archidiakonacie sandomierskim w XVIII wieku*, Sandomierz, 2005; H.E. Wyczawski, Kościelne zbiory biblioteczne (wiek XVI-XVIII), w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, red. M. Rechowicz, Lublin, 1975, t. 2, cz. 1, ss. 519-551.

³ M. Karpluk, *O języku kazań polskich z początku XVI wieku*, w: *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i renesansu*, red. S. Nieznanowski i J. Pelc, Lublin, 1994, ss. 172-173.

wcześniej, podstawowe gatunki kazań – *sermo*⁴ i *homilia*⁵. Było to wyrazem łączności literatury XVI-wiecznej z epoką średniowiecza w zakresie gatunku dzieł religijnych⁶. Obie formy kaznodziejskie współistniały w XVI-XVIII wieku, przy czym zmienna była popularność każdej z nich. Na stopień upowszechnienia kazań typu homilijnego (ściśle związane z perykopą ewangeliczną) czy kazań typu tematycznego (opartych o dowolny zestaw fragmentów Ewangelii) wpływały ogólne tendencje epoki.

Epoka nowożytna przyniosła nowe perspektywy piśmiennictwa kaznodziejskiego. Przede wszystkim zwiększył się z racji masowej produkcji druku obieg każdej książki, nie tylko kaznodziejskiej. Niebagatelny wpływ na rozwój kaznodziejstwa, w tym i rozpowszechnienie pomocy homiletycznych, miały zalecenia prawne Kościoła. Obowiązkiem duchownych było stosowanie się do ustawodawstwa synodalnego, które zwracało uwagę na konieczność głoszenia kazań. Zwłaszcza po odnowieniu Uniwersytetu Krakowskiego, czyli od pierwszych lat XV wieku biskupi polscy ustanawiali kanony o obowiązku głoszenia kazań⁷. Związany z tym był stopniowy wzrost zasobów bibliotecznych przy kościołach. Ustawodawcy zalecali bowiem duszpasterzom konieczność posiadania homiletycznej literatury pomocniczej⁸. Szczególną uwagę do tego aspektu duszpasterstwa przywiązywał Sobór Trydencki (1545-1563), który wyznaczył specjalne miejsce działalności kaznodziejskiej w życiu Kościoła. Prądy umysłowe określane ogólnie mianem renesansu, baroku i oświecenia zaznaczyły swój wpływ na ten gatunek literacki⁹ dokonując zmian zarówno w sferze samego pojęcia kazania i jego formy jak też i w obrębie jego funkcjonalności.

⁴ Forma przepowiadania kaznodziejskiego w znaczeniu mowy (*sermo*), której nazwa upowszechniła się w oparciu o język łaciński, B. Migut, *Kazanie*, w: *Encyklopedia Katolicka* (dalej: EK), red. M. Migut i in., Lublin, 2000, t. 8, kol. 1265.

⁵ Rodzaj przepowiadania kościelnego polegający na popularnym wyjaśnianiu, komentowaniu, aktualizacji i praktycznym zastosowaniu tekstów biblijnych, B. Nadolski, *Homilia*, w: EK, t. 6, kol. 1175.

⁶ A. Nowicka-Jeżowa, *Religijność katolicka XVI wieku*, w: *Nurt religijny...op. cit.*, s. 194.

⁷ J. Wolny, *Kaznodziejstwo katedralne w Krakowie na tle środowiska (okres 1520-1584)*, w: *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie renesansu. Księga zbiorowa Międzynarodowej Sesji Naukowej w czterechsetlecie zgonu Jana Kochanowskiego (W Krakowie, 10-13 października 1984 r.)*, red. T. Ulewicz, Wrocław-Kraków-Warszawa, 1991, ss. 285-286.

⁸ M.T. Zahajkiewicz, *Kaznodziejstwo w Polsce średniowiecznej w świetle ustawodawstwa synodalnego*, *Roczniki Teologiczne* 41 (2004), z. 4, s. 107.

⁹ Przedmiotem rozważań jest drukowana forma kazania w postaci gatunku literackiego charakteryzującego się zasadami konstrukcji utworu literackiego z uwzględnieniem specyficznej treści i funkcji jaką niesie przepowiadanie kościelne, M. Brzozowski, *Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI-XVIII)*, w: *Dzieje teologii katolickiej... op. cit.*, t. 2, cz. 1, ss. 384-388.

Rozwój kaznodziejstwa renesansowego dokonał się pod wpływem dwóch nurtów: prądów humanistycznych i reformacyjnych. Zgodnie z ideą Erazma z Rotterdamu należało dokonać odnowy wiary i moralności chrześcijańskiej poprzez powrót do źródeł czyli Pisma Świętego i nauki Ojców Kościoła. W efekcie tego kazanie zostało uznane za podstawowy środek rozpowszechniania Słowa Bożego. Podobne w sumie założenia wynikały z religijnej myśli innowierczej. Zwrot ku źródłom biblijnym i patrystycznym uwidocznił się w powrocie do biblijnej homilii pierwszych wieków chrześcijaństwa. Istotnym elementem w odrodzeniowej reformie kaznodziejstwa było docenienie języka narodowego i odejście od powszechnej i uniwersalnej łaciny. Reakcją na zmiany związane z reformacją były ruchy reformistyczne w Kościele katolickim, które objęły też sferę kaznodziejstwa. Ich szczytowym osiągnięciem był niewątpliwie Sobór Trydencki wraz z wypracowanym programem odnowy homiletyki katolickiej. Głoszenie kazań zostało uznane na Soborze za podstawowy obowiązek duchownych, za złamanie którego groziły kary kościelne, a kazania tematyczne miały być odtąd związane z Biblią i Dekalogiem¹⁰. Uchwały soborowe stały się źródłem odnowy religijnej i kościelnej. Czynnym wyrazem znalazła reforma katolicka w działalności pisarzy jezuickich, którzy w ogromnym stopniu rozwinęli studium Pisma Świętego i patrystyki.

Pomimo silnych prądów humanistycznych i reformacyjnych w kaznodziejstwie polskim stopniowo odchodzono od tendencji średniowiecznych. W kazaniach XVI wiecznych utrzymywała się jeszcze argumentacja scholastyczna oraz bogata narracja w formie bajek, anegdot czy baśni. Szczególną rolę w tekście kazania pełniło *exemplum*¹¹. Nagromadzenie tego środka perswazji stanowiło pozytywną lub negatywną ilustrację wywodów umoralniających kaznodziei¹². Wszystkie te zabiegi miały przede wszystkim wzbudzić zainteresowanie słuchaczy. Ścisłe trzymanie się systematycznego i logicznego toku wykładu zgodnie z zasadami nauki scholastycznej doprowadziło w końcu do przeładowania formy kazania. Nastąpiło więc odejście od sztywnych norm średniowiecznych w jego budowie, które zastąpiono ogólną harmonią stylu. W języku kazania zostały wprowadzone normy retoryki klasycznej. Nie zauważa się w tym okresie wyraźnych rozgraniczeń pomiędzy poszczególnymi typami kazań. Od II połowy XVI wieku upowszechniło się kazanie typu homilijnego i zatarły

¹⁰ W. Pazera, *Kaznodziejstwo w Polsce od początku do końca epoki baroku*, Częstochowa, 1999, s. 122.

¹¹ Różnorodna forma narracyjna (legenda, bajka, wątek mitologiczny i antyczny, opowiadanie klasztorne, anegdota, cuda, spostrzeżenie przyrodnicze, opowiadanie biblijne, przypowieść ewangeliczna, metafora) stosowana w kazaniu w celu pouczenia ale i przerywania monotonii wykładu religijnego, K. Panuś, *Exemplum w historii kaznodziejstwa*, *Analecta Cracoviensia* 29 (1997), s. 301.

¹² D. Kozaryn, Językowe środki perswazji w kazaniach staropolskich, *Slavia Occidentalis* 56 (1999), s. 67.

się odrębności pomiędzy homilią a postyllą¹³. Postylla upodobniła się ostatecznie do homilii czyli barwnego wykładu niedzielnych i świątecznych perykop¹⁴. W zasadzie różnice pomiędzy tymi dwoma rodzajami kazań pozostały jedynie w nazwach.

Okres baroku przyniósł prawdziwą ekspansję kaznodziejstwa, a co z tego wynika wielką liczbę publikowanych zbiorów kazań. Wynikało to z ogólnego zamięłowania do retoryki. W XVII wieku nieprzypadkowo mówiono o Polakach, że jedną połowę życia spędzają na pisaniu mów, a drugą na ich wygłaszaniu i wysłuchiowaniu¹⁵. Należy pamiętać, że sam okres baroku postrzegany jest często negatywnie, szczególnie wtedy gdy nie bierze się pod uwagę złożoności i specyfiki jego przebiegu w Polsce. Przede wszystkim nie jest to okres jednolity i obok przewagi negatywnych tendencji w okresie końcowym jego trwania, doszukać się też można bogactwa myśli i formy w piśmiennictwie religijnym okresu szczytowego¹⁶. Polska baroku to okres bardzo charakterystyczny w dziejach państwa. To czas nieustannych wojen, wyraźny wzrost znaczenia szlachty, rozwój demokracji szlacheckiej i wreszcie obniżenie autorytetu króla. Specyficzna sytuacja społeczno-polityczna wpływała na prądy umysłowe, czego efektem była odmiana baroku zachodniego znana na ziemiach polskich pod postacią sarmatyizmu.

Tendencje barokowe objawiły się w układzie kazania w kilku formach. Po wszechśnie stosowano wówczas styl wzniosły, który osiągnęto poprzez bogactwo środków i słownictwa. Efekt tego był zanadto przesadny w formie i języku, a dziś jawi się czytelnikowi nawet jako groteskowy. Treść kazań była budowana na zasadzie dowolności w wyniku odrzucenia konstrukcyjnych norm renesansowych. Zupełnie straciły na znaczeniu kazania typu homilijnego, zaś podstawowym gatunkiem kaznodziejskim stało się kazanie tematyczne. Jest to wyrazem niebywałego wpływu retoryki na ówczesną wymowę religijną¹⁷. Podstawowym tematem ka-

¹³ Postylla - nazwa kazania typu homilijnego upowszechniona w średniowieczu pochodząca od słów *post illa verba textus*, „gdzie wykład idzie regularnie jednego tekstu za drugim, myśl za myślą, a obok wykładu umieszcza się zastosowanie moralne i zachętę, przybierając ostatecznie postać krótkich naucek i upomnień, przy czym jest łatwa i w głoszeniu i słuchaniu”, [S. Chodyński], *Homilia*, w: *Encyklopedia kościelna* (dalej: EKOść), red. M. Nowodworski, Warszawa, 1875, t. 7, s. 422.

¹⁴ Terminu tego użył po raz pierwszy w XIII wieku kronikarz Mikołaj Trivetus i od niego upowszechniła się w wiekach średnich, w przypadkach gdy autorzy dawali egzegezę tekstu Pisma Świętego. Pierwotnie postylle tworzono jedynie w oparciu o perykopy ewangeliczne, z czasem i o teksty Ojców Kościoła i tradycję, K. Kolbuszewski, *Postyllografia polska XVI i XVII wieku*, Kraków, 1921, s. 20.

¹⁵ M. Janik, *Z dziejów wymowy w XVII i XVIII wieku*, *Pamiętnik Literacki* 7 (1908), s. 266.

¹⁶ Barok w Polsce zaczął się kształtować już pod koniec XVI wieku, by w okresie saskim stać się stylem dominującym, w którym brakowało jednak dzieł o większym znaczeniu, stąd ostra reakcja oświeceniowa i negatywna ocena baroku jako wytworu zepsutego smaku i niedobrej manieri, *Barok*, w: *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Warszawa-Wrocław-Kraków, 1998, s. 60.

¹⁷ W. Pawlak, *Koncept w polskich kazaniach barokowych*, Lublin, 2005, s. 232.

dekoracji. Podobne postulaty głoszone w oderwaniu od Ewangelii dotyczyły wartości ogólnoludzkich takich jak poszanowanie godności człowieka, równość i braterstwo. Humanitaryzm i filantropia przestały mieć wymiar nadprzyrodzony. Kazanie homilijne straciło zupełnie na znaczeniu. Regres tego gatunku ujawnił się w zmianie jego funkcjonalności. Homilie, będące często jedynie tłumaczeniami z francuskiego, traktowano jako środek do oświecenia prostego ludu. *Sermo* z kolei stało się gatunkiem elitarnym, przeznaczonym dla ludzi wykształconych, zbudowanym według sztywnych reguł klasycznych. O celowości stosowania tej formy kaznodziejskiej decydowały również względy użyteczności. Kazania tematyczne głoszone w celu poruszenia słuchacza lub też przyjęcia przez niego jakiejś prawdy.

Na tle zmieniających się tendencji kulturowych epoki nowożytnej wciąż niezmienną pozostawała obecność kazania, zarówno w znaczeniu mowy jak i utworu literackiego, w różnorodnych formach duszpasterstwa kościelnego. Również niezmiennie były wątki pasyjne związane z tematem męczeństwa Chrystusa. Kazania toczone wokół tematu Męki Pańskiej stanowią więc ważny nurt w historii kaznodziejstwa powszechnego, nie tylko polskiego. Geneza ich sięga okresu przednowożytnego, zwłaszcza że i ustawodawstwo kościelne dostrzegało potrzebę podnoszenia problemu Męki Pańskiej w kazaniach. Synod w Budzie odbyty pod przewodnictwem legata papieskiego Filipa w 1279 roku zachęcał kapłanów, aby uczyli lud o męce i zmartwychwstaniu oraz zalecali oddawanie czci Ukrzyżowanemu²². Wśród autorów wieków średnich, którzy przyciągali uwagę słuchaczy przez swoje kazania postne warto wymienić teologów XIV wiecznych, chociażby Brunona z Segni OSB (+1123), Jakuba de Voragine (+1298), Jana z San Gemignano OP (+1333), Jana Rigaldi (+1323) Franciszka de Mayronis (+1328) Roberta Holcota (+1349) oraz XV-wiecznych: Bernardyna ze Sieny (+1444), Jana Kapistrana OFM (+1456), Pelbarta de Tamesvar OFM (+1504), Thomasa Ebendorfera (+1464), Jana Herolta OP (+1468)²³. Kazanie pasyjne jako specjalny rodzaj przepowiadania słowa Bożego rozwinęło się już w średniowieczu i na ziemiach polskich. Jednym z najsłynniejszych średniowiecznych kaznodziejów był Peregryn z Opolą (1260-ok. 1333), którego kazania charakteryzował, ujmujący swym pietyzmem, głęboki związek z Biblią²⁴. Jego *Kazanie na Wielki Piątek* stanowi przykład nie tylko barwnej

²² J.J. Kopec, Nurt pasyjny w średniowiecznej religijności polskiej, w: *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*, red. H.D. Wojtyska, J.J. Kopec, Lublin, 1981, s. 49.

²³ K. Panus, *Zarys historii kaznodziejstwa w kościele katolickim, cz. 1, Kaznodziejstwo w Kościele powszechnym*, Kraków, 1999, ss. 195-197.

²⁴ D. Rott, *Peregryn z Opolą - jak inkwizytor głosił kazania*, <http://miasta.gazeta.pl/katowice/1,72055,3292158.html>, 24.04.07.

stylistyki, ale i szczególnie obfitego wykorzystania exemplów jako pomocy w skierowaniu uwagi słuchaczy na podstawowe prawdy moralne:

Ewa dała początek grzechom. Zgrzeszyła bowiem słuchem, kiedy usłuchała węża. Dlatego Chrystus cierpiał, słuchając wielu zniewag. Nawzywali go synem cieśli, mówili także: Czarta ma (J 10, 20).

Ewa zgrzeszyła również wzrokiem. Popatrz, niewiasto, na drzewo - powiada wąż - jakie jest piękne! Dlatego zasłonięto Chrystusowi twarz, zawiązano mu oczy jak złodziejowi (Mk 14, 65).

Ewa, delektując się zapachem jabłka, zgrzeszyła powonieniem. Dlatego Chrystus cierpiał, gdy poraniono Go cuchnącymi cierniami i ukrzyżowano pośród smrodu rozkładających się ciał.

Ewa zgrzeszyła również dotykiem, kiedy wyciągnęła rękę po jabłko. Dlatego Chrystus chciał umierać z rękoma wyciągniętymi na krzyżu.

Ewa zgrzeszyła też smakiem, jedząc zakazane jabłko. Dlatego Chrystusa pojono octem i żółcią, bito po karku, policzkowano, targano za brodę, z szat obnażono. Tak bolesna i dotkliwa była Jego męka²⁵.

W kolejnych wiekach wątki pasyjne występowały głównie w kaznodziejstwie profesorów Uniwersytetu Krakowskiego i członków zakonów żebraczych obfitując w liczne przykłady i zastosowania praktyczne wynikające z przeżywania Męki Pańskiej²⁶. Wyróżniali się w tym zakresie zwłaszcza kaznodzieje XV-wieczni, m.in. Jan ze Szczekna, Paweł z Zatora, Zygmunt z Pyzdr, Stanisław ze Skarbimierza, Łukasz z Koźmina czy Andrzej z Nosek²⁷. Trudno jednoznacznie określić charakter kazań przeznaczonych na okres Wielkiego Tygodnia, tak samo jak trudno w przypadku kaznodziejstwa o dokładną kategoryzację w sensie ogólnym²⁸. Kategoria czasu wydaje się najbardziej logicznym wyróżnikiem dla tego rodzaju kazań, z tym że konsekwencją takiej typologii będzie przyporządkowanie kazań wielkotygodniowych właśnie kazaniom pasyjnym czy też postnym. Zbiór tych kazań wyodrębnił się stopniowo z cyklu „sermones de tempore” czyli kazań przeznaczonych na niedzielę całego roku liturgicznego. Ostatecznie więc „sermones quadragesimales” tworzyły kazania przeznaczone na wielkopostne niedziele („sermones de tempore quadragesimae”), oraz kazania na dni codzienne Wielkiego Postu²⁹. Warto podkreślić,

²⁵ Tamże.

²⁶ K. Panuś, *Zarys historii kaznodziejstwa w kościele katolickim*, cz. 2, *Kaznodziejstwo w Polsce. Od średniowiecza do baroku*, Kraków, 2001, s. 105.

²⁷ K. Panuś, *Zarys historii kaznodziejstwa w kościele katolickim*, cz. 1, s. 194.

²⁸ Wyróżnia się kilka rodzajów m.in. ze względu na treść, okoliczności czy słuchaczy, A. Lewek, *Rodzaje kazań*, w: EK, t. 8, kol. 1267.

²⁹ K. Panuś, *Zarys historii kaznodziejstwa w kościele katolickim*, cz. 1, s. 200.

że zwyczaj głoszenia codziennych kazań przez cały okres wielkopostny zapoczątkował św. Antoni z Padwy, przyczyniając się w ten sposób do przekształcenia tych kazań w kolejnych wiekach w intensywny kurs katechetyczny zmierzający do zbiorowego rachunku sumienia i nawrócenia³⁰. Pamiętać też należy, że kazania głoszone w tym szczególnym okresie jakim jest Wielki Tydzień³¹ związane mogą być z zarówno z poszczególnymi dniami tego tygodnia jak też i z nabożeństwami wielkopostnymi odmawianymi w regularnych cyklach czyli Drogą Krzyżową oraz gorzkimi żałami³². Oba te nabożeństwa odbywają się cyklicznie, z tym że cykl Drogi Krzyżowej trwa przez cały rok, a gorzkich żali jedynie w okresie Wielkiego Postu³³. Kazania pasyjne stanowią szczególnie ważny składnik gorzkich żali³⁴, przez to że zbliżają modlących się do Chrystusa zmagającego się z cierpieniem i Krzyżem³⁵. Nabożeństwo Drogi Krzyżowej związane jest z kolei z odtworzeniem męki i śmierci Zbawiciela. Celebracja odbywa się poprzez połączenie rozważań pasyjnych z przemierzeniem symbolicznej trasy, wytyczonej czternastoma krzyżami obrazującymi poszczególne epizody, znane z Biblii lub przekazów pozabiblijnych³⁶. Generalnie charakter omawianych kazań jest tematycznie związany z rozważaniem Męki Pańskiej, a pod względem nastroju jest podobny do całego okresu Wielkiego Postu jako czasu wyciszenia i refleksji zmierzającego do duchowego wzrostu i świadomego przeżycia Wielkanocy.

Pewnego rodzaju miernikiem rozpowszechnienia kazań pasyjnych na ziemiach polskich jest obecność poszczególnych kolekcji kazań w zbiorach bibliotecznych

³⁰ V. Gamboso, *Św. Antoni z Padwy*, <http://www.wsd-lodz.franciszkanie.pl/swantoni.php>, 3.04.07.

³¹ Wielki Tydzień rozpoczyna się Niedzielą Palmową a kończy Niedzielą Zmartwychwstania Pańskiego, zaś liturgia tych dni koncentruje się na końcowych wydarzeniach z życia Chrystusa: Niedziela Męki Pańskiej jest pamiętką wjazdu Jezusa do Jerozolimy, Liturgia Wielkiego Poniedziałku, Wtorku i Środy ukazuje Chrystusa – cierpiącego sługę swego Ojca, Triduum Paschalne jako szczytowy punkt całego roku liturgicznego uobecnia w Liturgii dzieło Odkupienia, *Opis Wielkiego Tygodnia*, <http://www.swtadeusz.eu/Polski/index.html>, 4.03.07.

³² [S. Chodyński], *Kazanie*, w: *Podręczna Encyklopedia Kościelna* (dalej PEK), red. Z. Chelmiński, Warszawa, 1910, t. 21-22, s. 54.

³³ Okres ten rozpoczyna się zawsze Środą Popielcową, a kończy się w Wielki Czwartek przed Mszą Wieczerzy Pańskiej, ma przy tym jeszcze bogatą symbolikę (40 dni potopu, 40 dni postu Chrystusa na pustyni, 40 lat tułaczki ludu wybranego), *Rok liturgiczny*, <http://www.brewiarz.katolik.pl/czytelnia/rok.php3>, 3.04.07.

³⁴ „Gorzkie żale” - zbiór pieśni o Męce Pańskiej, śpiewane są obecnie we wszystkich kościołach w Polsce w niedziele Wielkiego Postu, typowo polskie nabożeństwo powstałe w Warszawie na przełomie XVII i XVIII wieku, *Snopek mirry czyli Gorzkie Żale*, <http://liturgia.wiara.pl/?grupa=6&art=1047563312&dzi=1115658648>, 2.04.07.

³⁵ E. Staniek, *Kazania Pasyjne*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/H/HX/pasyjne_staniek_00.html, 2.04.07.

³⁶ K. Czarnecka, *Wielki Post*, <http://wielkanoc.opoka.org.pl/wielkipost.html>, 2.04.07.

w okresie XVI-XVIII wieku. Podstawową trudnością w ustaleniu zasięgu czytelniczego kaznodziejstwa homiletycznego (w tym i pasyjnego) na ziemiach polskich epoki nowożytnej jest jednak brak jednolitych i całościowych badań w tym zakresie. Na podstawie nawet wybiórczych ustaleń wiadomo o znacznym udziale procentowym piśmiennictwa kaznodziejskiego w kościelnych zbiorach bibliotecznych epoki przedrozbiorowej³⁷. Pośrednio więc ustalenia te dotyczyć będą i nurtu pasyjnego w ramach zgromadzonych zbiorów książek. O ile dość trudno spotkać w księgozbiorach pasyjne dzieła autorów średniowiecznych, nawet w tych bardzo rozbudowanych bibliotekach zakonnych, to o wiele dokładniej źródła informują o autorach kazań pasyjnych powstałych w epoce druku. W przypadku rękopisów wynikało to z jednej strony z ich ograniczonego obiegu jako dzieł „produkowanych” niemaso-wo, a z drugiej z trudnością z pełną identyfikacją tych zbiorów. Warto podkreślić, że czasy nowożytne przyniosły szczególnie rozwój religijności pasyjnej, w tym kazań. Ujęcie Męki Pańskiej zależało bowiem głównie od formacji intelektualnej. Obok kontemplacji samej Męki Pańskiej, odnoszono ją często do grzeszności człowieka („Passio Christ et fructus est, et remedium peccati”)³⁸. Zaprezentowana poniżej kolekcja kazań pasyjnych stanowi próbę zilustrowania rozmiaru i różnorodności tego akurat gatunku kaznodziejskiego.

Do przykładów polskich kazań pasyjnych wczesnej nowożytności można zaliczyć dzieło Jana Leopolda Starszego (1482-1536), profesora Akademii Krakowskiej, który wygłosił kazanie w katedrze krakowskiej w Wielki Piątek w 1531 roku (opublikowane po jego śmierci staraniem profesorów Akademii) - *Vivificae passionis Christi historiae explanatio* (Kraków 1537) oraz *Passio albo kazanie o Męce Pańskiej ze czterech ewangelistów zebrane* wydane w Krakowie w 1572, autorstwa biskupa kijowskiego Józefa Wereszczyńskiego (1530-1599), uważanego za jednego z najwybitniejszych kaznodziejów XVI wieku³⁹. Jako przykład zbiorów kazań zawierających w ramach dłuższych cykli część poświęconą Męce Pańskiej można wymienić Jakuba Wujka - *Passia to jest historia męki Pana Zbawiciela naszego*, zawartą w *Postylli Większej* wydanej w Krakowie w 1575 r. oraz *Postylli Mniejszej* (Kraków 1582 i 1590)⁴⁰. Była to obszerna historia Męki Pańskiej rozłożona na 7 lub 8 długich kazań. Do

---

³⁷ J. Szady, *Księgi kaznodziejskie z końca XVIII wieku w Beszowej*, ABMK 70 (2004), s. 290.

³⁸ W ten sposób Misjonarze św. Wincentego á Paulo wiązali Mękę Pańską z poszczególnymi grzechami człowieka, A. Wojtyśka, *Męka Chrystusa w religijności polskiej w XVI-XVIII wieku*, w: *Męka Chrystusa... op. cit.*, s. 67.

³⁹ J.S. Pelczar, *Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele katolickim*, cz. 2. *Kaznodzieje polscy* (dalej: Pelczar, cz. 2), Kraków, 1896, ss. 201-102, 105.

⁴⁰ Jakub Wujek (1541-1597) – jezuicki pisarz, dogmatyki tłumacz Biblii, H.E. Wyczawski, *Jakub Wujek*, w: *Słownik Polskich Teologów Katolickich* (dalej: SPTK), red. H. E. Wyczawski, Warszawa, 1983, t. 4, ss. 469, 471.

najbardziej poczytnych zbiorów o Męce Pańskiej należały *Kazania na niedziele całego roku.... Także o męce Pańskiej na wtorki wielkopostne* (Warszawa 1696)⁴¹ ojca reformaty Berarda Gutowskiego⁴², *Post stary polski Dziewięć niedzielny od S. Wojciecha nabożnie zaczęty... i o Męce Pańskiej* (Sandomierz 1718) jezuita Franciszka Kowalickiego⁴³, *Troiaki pokłon... z przydatkiem Tragedyi o Męce Pańskiej* (Sandomierz 1729) jezuita Jerzego Dębskiego⁴⁴ czy *Święta całego roku...i o Męce Pańskiej* (Warszawa 1753)⁴⁵ pijara i teoretyka wymowy Samuela Wysockiego⁴⁶ czy *Conciones de Sanctis, quibus additae sunt Conciones de Adventu Christi et Passione Domini* (Warszawa 1723) kanonika pułtuskiego Jana Stanisława Kostki Wojnowskiego⁴⁷.

Ścisłe określenie czy zawarty w zbiorze tekst pasyjny ma charakter kazania czy reprezentuje inny gatunek wymaga indywidualnego omówienia poszczególnych zbiorów kazań. Mogło bowiem być i tak, że tytuł zbioru nie wskazywał na zawarte w nim teksty o tematyce pasyjnej. Sam tytuł bywa więc mylący szczególnie w przypadku autorów barokowych, którzy nadawali kwieciste tytuły swoim dziełom. Wystarczy wymienić tu chociażby zbiór kazań pasyjnych jezuitki Stefana Ponińskiego (1656-1733) - *Król Bolesny Chrystus Zbawiciel Kazaniami o Męce Pańskiej* (Poznań 1723)⁴⁸ czy plebana opalenickiego Franciszka Ignacego Gryllewicza - *Głos łabędzi umierającego na krzyżu Chrystusa to jest siedm ostatnich słów Chrystusowych siedma kazań postnych* (Poznań 1695)⁴⁹. Wyraźnie, podobnie jak w całej kazuistyce tego okresu, zaznacza się dominacja kazań jezuitki. Autorami kazań o wątkach pasyjnych byli: Stanisław Grodzicki

⁴¹ Uważa się też, że był to oddzielny zbiór kazań pt. *Kazania o Męce Pańskiej* (Warszawa, 1695), Pelczar, cz. 2, s. 216.

⁴² Berard Gutowski (1633-1696), kaznodzieja warszawski z lat 1675-1676, A.J. Szeinke, *Gutowski Berard*, w: SPTK, t. 1, ss. 611-612.

⁴³ [J. Niedzielski], *Kowalicki Franciszek* (1668-1730), w: PEK, t. 21/22, s. 376.

⁴⁴ Jerzy Dębski (1668-1733), kaznodzieja jezuitki, m.in. prof. retoryki w Przemysłu i filozofii w Ostrogu, Lublinie i Lwowie, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995* (dalej: EWJ), oprac. L. Grzebień, Kraków, 1996, s. 124.

⁴⁵ Są to kazania głoszone w kościołach Krakowa i Warszawy dodane na końcu dzieła „Święta całego roku”, które w szczególny sposób odnoszą się do osoby Chrystusa jako Zbawiciela, J. Bąk, Samuel Wysocki – wybitny przedstawiciel kaznodziejstwa oświeceniowego w Polsce, *Kaliskie Studia Teologiczne*, 2 (2003), s. 233; K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3. *Druki XV-XVIII wiek* (dalej: Estreicher), Kraków, 1939, t. 22, s. 465.

⁴⁶ Samuel Wysocki (1706-1771) kaznodzieja katedralny w Krakowie, autor m.in. zbioru *Adwent z postem kazaniami o sądzie bożym, o męce Pańskiej... zapowiedziany*, Warszawa, 1749, J. Wysocki, *Wysocki Sebastian Samuel*, w: SPTK, t. 4, ss. 482-484.

⁴⁷ Pelczar, cz. 2, s. 267.

⁴⁸ [J. Niedzielski], *Poniński Stefan*, w: PEK, t. 31/32, s. 322; Pelczar, cz. 2, ss. 259-260.

⁴⁹ J. Szady, *op. cit.*, s. 301.

- *Concio de Passione Domini* (Kraków 1609)⁵⁰, Kazimierz Wijuk Kojałowicz - *Kazania o Męce Pańskiej* (Wilno 1674)⁵¹, Szczepan Wielowiejski - *Kazania o męce Pańskiej* (Toruń 1711)⁵², Antoni Szyrma - *Kazania albo exhorty postne o tajemnicach... Męki Zbawiciela* (Supraśl 1713)⁵³, Piotr Truchonowicz - *Exhorty postne o męce Pana naszego Jezusa Chrystusa* (Wilno 1727)⁵⁴, Sebastian Lachowski - *Kazania o Męce Pańskiej i inne przygodne*, (Poznań 1772)⁵⁵, Karol Fabiani - *Kazania o Męce Pańskiej* wydane osobno dopiero w 1885 r.⁵⁶

Można dostrzec też znaczny wzrost zbiorów kazań poświęconych tylko Męce Pańskiej jako kazań tematycznych w XVIII wieku. Kazania takie pisali m.in.: dominikanin Ludwik Sękowski - *Rada Boska o uspokoeniu pretensyi nieba, do narodu [...] albo Kazania Quadragezymalne o męce Pańskiej* (Warszawa 1725)⁵⁷, pijar Łukasz Rosolecki (1697-1752) - *Głos krwi Jezusowej, kazania o Męce Pańskiej* (Warszawa 1731)⁵⁸, franciszkański kaznodzieja katedry krakowskiej Fortunat Łosiewski - *Powtórna męka Chrystusa Jezusa...*, (Kraków 1736)⁵⁹, karmelita Maksymilian od Najświętszej Maryi Panny (Karpowicz)⁶⁰ - *Kazania o Męce Pańskiej z przydaniem niektórych przygodnych* (Wilno 1771). Zjawisko to można wiązać z rozpowszechniającym się nabożeństwem gorzkich żali, którego początki datuje się właśnie na początek wieku XVIII.

Na tle polskich zbiorów kazań pasyjnych występujących w inwentarzach bibliotecznych, ciekawie prezentują się kolekcje zagranicznych autorów. Kazania pasyjne stanowiły również i w tym przypadku część większych zbiorów homiletycznych. Było tak w przypadku Fryderyka Foerner (1570-1630), biskupa w Bambergu, autora zbioru kazań, *Paradisus malorum punicatorum* (Ingolstadt 1623-1626), których

---

⁵⁰ Stanisław Grodzicki (1541-1613), dr teologii, kaznodzieja na Litwie, [M. Nowodworski], *Grodzicki Stanisław*, w: *EKOść*, t. 6, s. 428.

⁵¹ Kojałowicz Wijuk Wojciech (1609-1677), prof. retoryki, rektor Akademii Wileńskiej, w: *EWJ*, s. 291.

⁵² Stefan Wielowiejski (1654-1721), hagiograf i kaznodzieja w Toruniu, [J. Wysocki], *Wielowiejski Stefan*, w: *SPTK*, t. 4, s. 423.

⁵³ Antoni Szyrma (1660-1734), kaznodzieja kolegiacki i prefekt biblioteki w Warszawie, rektor kolegium warszawskiego, w: *EWJ*, s. 672.

⁵⁴ Piotr Truchonowicz (1682-1742), prof. retoryki i poetyki, w: *EWJ*, s. 701.

⁵⁵ Sebastian Fabian Lachowski (1731-1794), prof. retoryki, nadworny kaznodzieja Stanisława Augusta, w: *EWJ*, s. 353.

⁵⁶ Karol Fabiani (1716-1791), rektor kolegium w Rawie Mazowieckiej, w: *EWJ*, s. 151.

⁵⁷ Ludwik Sękowski (zm. 1754), kaznodzieja w Toruniu, Łowiczu, Lublinie i Warszawie, [W. Siarkowski], *Sękowski Ludwik*, w: *EKOść*, t. 25, s. 237.

⁵⁸ Pelczar, cz. 2, s. 259.

⁵⁹ Tamże, s. 257.

⁶⁰ Tamże, s. 300.

druga część była poświęcona Męce Pańskiej⁶¹ oraz *Conciones De sacrationibus Christi [...] Passione, Morte et Ressurrectione* (Col. Agripp. 1624) jezuita Gregoire Mastrilli⁶². W spisach bibliotecznych odnotowano ponadto zbiór kazań belgijskiego jezuita Jeana Davida (1546-1613)⁶³ *Paradisus Spons et Sponsae [...] ac mysteriis Passionis Christi colligenda* (Anvers 1607)⁶⁴ oraz *Homiliae in Sacro Sancta coenae mysteria Passionem* (Parisiis 1573) francuskiego teologa, karmelity Thomasa Beauxamis (1524-1589)⁶⁵. W niektórych bibliotekach znajdowały się *Homiliae de passione Domini Nostri Iesu Christi* (Col. Agripp. 1621) biskupa Jan Piotr Camusa (1582-1625)⁶⁶ oraz kazania pasyjne jezuita Thomasa Reina *O powtorney męce X[rystu]sa Pana Reina quadragesimale* wydane w Antwerpii w 1654 r. pod tytułem *Quadragesimale, sive conciones in totius quadragesimae dominicas et ferias*⁶⁷.

W podsumowaniu tych krótkich rozważań można stwierdzić, że kazania pasyjne były włączane w nowożytności do zbiorów kazań ogólnych (na cały rok liturgiczny), przy czym spotkać można zaledwie kilka zbiorów poświęconych w całości tematyce Męki Pańskiej. Liczne zbiory kazań pasyjnych przynosi dopiero kazuistyka wieku XIX i XX, związana po części z rozpowszechnieniem na ziemiach polskich nabożeństwa gorzkie żale. W okresie wcześniejszym istotniejszą rolę od kazań w przedstawianiu Męki Pańskiej odgrywały specjalne teksty nazywane „Pasjami” lub „Historiami Męki Pańskiej”. Informują o nich także inwentarze parafialne. Paulini z Beszowej⁶⁸ posiadali na przykład *In historiam passionis Dominum Nostri Iesu Christi secundum quatuor evangelistas stromata* (Calissii 1697) słynnego jezuita i kaznodziei Kacpra Druzbickiego (1590-1662)⁶⁹ oraz dzieło *Sprawiedliwy Joseph albo O Męce Y Śmierci Pana Naszego Jezusa Krystusa Rozmyślenia* (Kraków 1596) Stanisława Sokołowskiego⁷⁰, wybitnego teologia i profesora Akademii Krakowskiej. Dzieło to zaliczane jest niekiedy do prac kaznodziejskich Sokołowskiego,

⁶¹ F. Zoepel, *Foerner Frederic*, w: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique, doctrine et histoire* (dalej: DdS), direct. M. Viller, Paris 1964, t.5, kol. 527-528.

⁶² B. Genero, *Mastrilli Gregoire* (1550-1633), w: DdS, t. 10, kol. 761-762.

⁶³ J. Andriessen, *David Jean*, w: DdS, t. 3, kol. 47.

⁶⁴ Tłumaczenie tego dzieła ukazało się w Krakowie w 1608 roku pt. *Pięćdziesiąt punktów rozmyślań Męki P. Jezusowej...*, Estreicher, cz. 3, t. 4, s. 85.

⁶⁵ R. Roth, *Beauxamis Thomas*, w: *Lexicon für theologie und Kirche*, hrsg. W. Kasper, Freiburg im Breisgau, bd. 2, kol. 112.

⁶⁶ [C. Sokołowski], *Camus de Pontcarré Piotr*, w: PEK, t. 5/6, s. 284.

⁶⁷ Katalog Centralny Starych Druków Biblioteki Narodowej w Warszawie.

⁶⁸ J. Szady, *Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2006, ss. 179 i 258 (mps KUL).

⁶⁹ EWJ, s. 133.

⁷⁰ Sokołowski Stanisław (1537-1593), kanonik katedry krakowskiej, kaznodzieja królewski Stefana Batorego, H.E. Wyczawski, *Sokołowski Stanisław*, w: SPTK, t. 4, s. 132.

Cristo y predicados durante el tiempo de Cuaresma y la Semana Santa forman un conjunto importante en la historia de la oratoria universal, en particular, de la polaca. El gran número de sermones cuaresmales y sobre la Pasión escritos en los siglos XVI-XVIII, encontrados en las bibliotecas parroquiales, es una excelente prueba del auge de la religiosidad y la devoción a la Pasión de Cristo en la época moderna. Entre los que se conservan unos están escritos en Polonia, otros proceden de Europa Occidental y Meridional. Entre los autores de este tipo de sermones destacan los religiosos, sobre todo, jesuitas. Por otra parte, el oficio de (...) y las llamadas “Pasiones” impulsaron en esos siglos la devoción a la Pasión. Éstas últimas son reflexiones acerca de la Pasión del Señor que no tienen carácter de sermón y también se encuentran en algunas bibliotecas parroquiales.